

Marek Rawecki

Politechnika Śląska

STYGMAT KATASTROFY A OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO CZARNOBYLSKIEJ STREFY WYKLUCZENIA

The stigma of the catastrophe and the cultural heritage of the Chernobyl zone

Abstract: A breakdown of the Chernobyl Nuclear Power Plant became a reference point for countless debates on the global consequences of introducing the nuclear technology. The most severe aftermaths of the catastrophe were witnessed, however, not because of radioactive contamination, but as a result of the resettlement of 336 thousand people and the degradation of the unique cultural heritage of eastern Polissia. Chernobyl, due to the stigma of radioactive contamination and apocalyptic landscapes, is perceived in complete detachment from its rich history and tradition. It has been stigmatised by the myths and stereotypes of mass culture. The article presents the specificity of eastern Polissia and discusses the Ukrainian researchers' activities, conducted for many years, to rescue the relics of Polissia culture in the Chernobyl Exclusion Zone. It presents problems arising from the gradual degradation of traditional architecture in this area. As conservatory activities have not been carried out for many years and considering the lack of the overall vision of protection, this heritage may be completely destroyed in the near future.

Key words: Chernobyl Exclusion Zone, nuclear power plant, cultural heritage, Polissia

Wprowadzenie

Awaria Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej w 1986 roku otworzyła nowy rozdział w historii ludzkości. Przewartościowała społeczne postrzeganie energetyki atomowej i stała się punktem odniesienia niezliczonych debat dotyczących możliwych skutków rozwoju tej technologii. Wybuch czarnobylskiego reaktora, jako ucieleśnienie apokaliptycznych mitów i prorocत्व, dał masowej kulturze pożywkę do kreowania wizji atomowego końca świata. „Czarnobyl sięga dalej niż Auschwitz i Kołyma. Dalej niż Holocaust. Bo dotyka końca. Opiera się o nicość. (...) Człowiek z toporem i łukiem, nawet człowiek z granatnikiem i komorami gazowymi, nie mógł zabić wszystkich. Ale człowiek z atomem...”¹ – twierdzi Swie-

¹ S. Aleksiejewicz, *Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2012, s. 38, 215.

łana Aleksijewicz. Dlatego nie bez powodu, i podobnie jak w przypadku innych przełomowych wydarzeń, obecnie mówi się o czasach „przed” i „po” Czarnobylu. I to niezależnie od rzeczywistych zagrożeń wywołanych awarią, które skłoniły Zbigniewa Jaworowskiego do nazwania Czarnobyla „największą w historii katastrofą psychologiczną”². Najbardziej dotkliwe konsekwencje odnotowano bowiem nie w sferze radioaktywnego skażenia (według oficjalnych danych 28 śmiertelnych ofiar³), lecz w wyniku masowych wysiedleń z powodu hipotetycznych zagrożeń dla ludności zamieszkałej w promieniu 30 kilometrów od elektrowni⁴. Pozbawienie ponad 336 tysięcy osób dotychczasowych miejsc zamieszkania i pracy, a tym samym zerwanie łączących ich więzi rodzinnych i społecznych, spowodowało wśród wysiedlonych olbrzymi wzrost chorób psychosomatycznych⁵. Oficjalne kwalifikowanie przesiedleńców jako „ofiar”, a nie jako „ocalałych”, doprowadziło poszkodowanych do niskiej samooceny, bezradności i całkowitej zależności od pomocy państwa⁶. To samo dotyczyło prawie pięciu milionów osób z Ukrainy, Białorusi i Rosji uznanych za ofiary Czarnobyla, mimo że w skażonych obszarach promieniowanie nie przekraczało bezpiecznych dla zdrowia wartości⁷. Z powodu podsycanych przez media bezpodstawnych obaw przed popromienną mutacją potomstwa, w latach 1986–1987 wzrosła gwałtownie na Ukrainie i Białorusi liczba aborcji, osiągając poziom jednej trzeciej wszystkich urodzeń w Europie Wschodniej⁸.

Do społecznych skutków czarnobylskiej awarii należy też zaliczyć unicestwienie sieci osadniczej i dziedzictwa kulturowego wysiedlonych regionów. W 1986 roku ustanowiono wokół elektrowni Strefę Wykluczenia (Ukraina), eksmitując mieszkańców z 74 wsi i dwóch miast⁹. Od 1991 roku obszar ten o powierzchni 2600 kilometrów kwadratowych podlega rygorom ukraińskiej ustawy o statusie prawnym obszarów skażonych w wyniku czarno-

² Z. Jaworowski, *Jak to z Czarnobylem było*, „Wiedza i Życie” 1996, nr 5, s. 24–25.

³ Z. Jaworowski, *Observations on the Chernobyl Disaster and LNT*, „Dose-Response” 2010, vol. 8, s. 148–171; *idem*, *Lessons of Chernobyl: Nuclear Power Is Safe*, „EIR Science & Technology”, 7.05.2004, vol. 31, nr 18, s. 61.

⁴ Jak się obecnie ocenia, obszar niebezpiecznych skażeń wynosił jedynie pół kilometra kwadratowego.

⁵ Stres, depresje, apatia, bezsenność, eskapizm, alkoholizm, narkomania, samobójstwa.

⁶ *Chernobyl: The True Scale of the Accident. Press Release*, International Atomic Energy Agency, WHO, UNDP, 5.09.2005, s. 7; zob. też: *The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident. A Strategy for Recovery*, Commissioned by UNDP, UNICEF with the support of UN-OCHA and WHO, 6.02.2002, s. 56–59.

⁷ Z. Jaworowski, *Encyklopedia fizyki współczesnej. Promieniowanie jądrowe w środowisku*, Centralne Laboratorium Ochrony Radiologicznej, Warszawa, <http://www.clor.waw.pl/ochrona/promieniowanie.htm> (data dostępu: 11.11.2015).

⁸ W. Trojanowski, L. Dobrzyński, E. Droste, *W 20-tą rocznicę awarii Czarnobylskiej elektrowni jądrowej*, Instytut Problemów Jądrowych, marzec 2006, http://www.paa.gov.pl/upl-oads/pub/pages/page_163/text_images/czarnobyl.pdf (data dostępu 11.11.2015); A. Strupczewski, *Skutki zdrowotne awarii w Czarnobylu*, 19.04.2013, <http://atom.edu.pl/index.php/bezpieczenstwo/prawdaoczarnobylu/skutkizdrowotne.html> (data dostępu: 11.11.2015).

⁹ O. Bondarenko, *Radiation Exposure Monitoring in the Chornobyl Exclusion Zone*, ISOE News Nr 9, marzec 2006, s. 3–4, http://www.isoe-network.net/index.php/publications-mainmenu-88/isoe-news/doc_download/272-isoe-news9.html (data dostępu: 15.11.2015).

bylskiej katastrofy¹⁰. W 1988 roku po stronie białoruskiej utworzono Poleski Państwowy Rezerwat Radiacyjno-Ekologiczny o powierzchni 2161 kilometrów kwadratowych, wysiedlając wcześniej 107 wsi¹¹. W 1990 roku UNESCO potwierdziło, że awaria w Czarnobylu wiązała się nie tylko z promieniowaniem, ale spowodowała także olbrzymie straty w kulturze, degradując unikatowy, wielopokoleniowy dorobek całych grup etnicznych. Wsiedlenia objęły swym zasięgiem obszary o bezcennych walorach krajobrazu zawierającego zabytki kultury materialnej i duchowej. W szczególności na obszarach wiejskich zniszczone zostały skupiska dawnej kultury pielęgnujące lokalne zwyczaje, rzemiosło i folklor. Stwierdzono, że te świadectwa minionych czasów nie zostały jeszcze zbadane i opisane¹².

Skazona pamięć

Piętno katastrofy wymazało kulturową tożsamość wschodniego Polesia objętego wpływami czarnobylskiej awarii. Przeniesiony w sferę mitów opustoszały krajobraz Strefy Wykluczenia stał się przedmiotem powszechnego zainteresowania, ale nie w kontekście jego wyjątkowości etnograficznej czy architektonicznej, lecz ontologicznej. Pragnienie poznania miejsca, w którym dokonała się współczesna wersja apokalipsy, gdzie wymarłe przestrzenie odzwierciedlają najszybsze lęki, zdominowała inne, możliwe motywacje poznawcze. Skalę tego zjawiska ujawnia obecnie ilość ofert biur podróży oraz stale wzrastająca liczba turystów odwiedzających Strefę. W idei *heterotopii* Michela Foucaulta¹³ można szukać wyjaśnienia powyższego fenomenu. Spośród sześciu zasad, jakie francuski filozof sformułował dla zdefiniowania pojęcia *innych przestrzeni*, zerwanie z tradycyjnie doświadczanym czasem wydaje się najbliższe temu przypadkowi. Przestrzeń zatrzymana w jej antropogenicznym rozwoju i poddana przyrodniczym procesom rozkładu i zanikania stała się cywilizacyjnym cmentarzem, miejscem, w którym inaczej odczuwany czas ożywia nostalgię za tym, co odeszło i budzi refleksje w obliczu prawd ostatecznych. Jak pisze Jurij Andruchowycz, wybuch reaktora był „wtargnięciem wieczności w doczesność”¹⁴. Ta niezamierzona sakralizacja poleskiej przestrzeni wiernie zobrazowała złowieszczą wizję świata bez ludzi Alana Weismana¹⁵. Pokazała, co może być potem – postnuklearny spektakl nieujarzmionej natury. W takim ujęciu budowane wiekami ludzkiej egzystencji kulturowe wartości regionu musiały ustąpić miejsca egzystencjalnym pytaniom.

Stygmatyzacja czarnobylskiego Polesia ma także inny wymiar. W latach 2007–2009 ukraińska firma GSC Game World wydała trylogię gry komputerowej *S.T.A.L.K.E.R.*, której

¹⁰ Ustawa z dnia 27 lutego 1991 roku Rady Najwyższej Ukrainiekiej SRR, Відомості Верховної Ради УРСР (BBP), 1991, N 16, ст. 198, 199.

¹¹ *A Quarter of a Century after the Chernobyl Catastrophe: Outcomes and Prospects for the Mitigation of Consequences. National Report of the Republic of Belarus*, Ministry for Emergency Situations of the Republic of Belarus, Mińsk 2011, s. 15, 57–62.

¹² UNESCO *Chernobyl Programme. Programme Framework*, 15.11.1990, s. 61–62.

¹³ M. Foucault, *O innych przestrzeniach. Heterotopie*, „Kultura Popularna” 2006, nr 2(16), s. 7–13.

¹⁴ J. Andruchowycz, *Czarnobyl, mafia i ja*, w: *idem, Ostatnie terytorium*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2002, s. 52.

¹⁵ Zob. A. Weisman, *The World without Us*, St. Martin’s Thomas Dunne Books, New York 2007.

fikcyjna akcja toczy się w Strefie Wykluczenia, tu – pełnej anomalii oraz zmutowanych promieniowaniem ludzi i zwierząt. Inspiracją gry była awaria czarnobylskiej elektrowni i opublikowana wiele lat wcześniej książka Arkadija i Borysa Strugackich pt. *Piknik na skraju drogi* (1972) oraz *Stalker* (1979) – film Andrieja Tarkowskiego częściowo bazujący na fabule książki. Gra osiągnęła wielki sukces komercyjny¹⁶ i swoją popularnością wyznaczyła nową optykę postrzegania Czarnobyla. Lawinowo wzrosła liczba portali internetowych podejmujących czarnobylski wątek w kontekście gry, turystyki ekstremalnej i nielegalnej eksploracji. Ta masowa już obecnie fascynacja toczy się jednak w zupełnym oderwaniu od rzeczywistego dramatu setek tysięcy wysiedlonych ludzi. Co więcej, przeciwko nim i ich dziedzictwu, bo na najwrażliwszej sferze życia – opuszczonych domostwach i reliktach życia codziennego. Pejzaż rodzinnych stron został więc podwójnie skażony: promieniowaniem i wirtualnym horrorem – tym dotkliwszym, że promującym w świecie nieprawdziwą, zwyrodniałą jego wersję. Na dramacie wysiedlonych dokonano ideowego nadużycia, ignorując w celach komercyjnych to, co stanowi głęboko osobistą sferę człowieka – nostalgię za utraconymi ziemiemi swoich przodków.

Kontekst historyczny

Polesie – miejsce, w którym rozegrał się czarnobylski dramat – jest historyczną krainą leżącą na terenach obecnej Białorusi, Ukrainy i Polski. Płaska, zalesiona (30%) kotlina rozciąga się od Bugu do Dniepru wzdłuż Prypeci, głównej rzeki Polesia. Dużą powierzchnię zajmują tu bagna (25%), torfowiska i jeziora. Polesie uznawano niegdyś za najbardziej pierwotny i niedostępny region Europy Wschodniej. Z powodu niesprzyjających warunków rozwojowych było słabo zaludnione i cywilizacyjnie zacofanie¹⁷. Jego naturalne odizolowanie od świata zewnętrznego ograniczało wpływy kultury zachodniej i wschodniej, powodując dłuższe utrzymywanie się tu pierwotnych obyczajów i trybu życia, a także wykształcenie się swoistego dialektu będącego mieszaniną języka białoruskiego i ukraińskiego. Jak wskazuje Józef Obrębski, to w pewnej mierze „rezerwat kultury archaicznej, najbliższy odpowiednik prasłowiańskiej kultury ludowej”, choć ze względu na niewielkie różnicowanie kulturowe całego wschodu Europy i Bałkanów oraz późniejsze przekształcenia polityczne i cywilizacyjne, nie należy tej odrębności mitologizować¹⁸.

Czarnobyl to miasto leżące nad Prypecią niedaleko jej ujścia do Dniepru. Pierwsze o nim wzmianki pochodzą z 1193 roku¹⁹. Pod koniec średniowiecza przechodzi we władanie Litwinów. W 1566 roku uzyskuje prawa miejskie i nowego dziedzica, Filona Kmitę, który otrzymuje miasto i pobliskie wsie z nadania króla Zygmunta II Augusta. Trzy lata później Czarnobyl przyłączono do Korony. Najpierw był we władaniu rodziny

¹⁶ Pięć milionów kopii sprzedanych na całym świecie, zob. <http://www.gsc-game.com> (data dostępu: 21.11.2015).

¹⁷ J. Niezbrzycki, *Polesie. Opis wojskowo-geograficzny i studium terenu*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1930, s. 9–11, 22, 44, 50, 224, 286–289.

¹⁸ J. Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007, s. 253, 448–449.

¹⁹ F. Sulimierski *et al.*, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880–1902, s. 750.

Ryc. 1. Czarnobyl. Widok ogólny miasta od rzeki Prypeć. Lata 70. XIX w. Fragment akwareli Napoleona Ordy. Muzeum Narodowe w Krakowie, MNK III-r.a-2852. Fot. A. Chęć

Sapiehów, później Chodkiewiczów, którzy tracą ziemie czarnobylskie dopiero w 1917 roku²⁰. Ze względu na swoje położenie Czarnobyl miał zawsze duże znaczenie komunikacyjne²¹. Na przestrzeni wieków wykształciła się tu wielokulturowa społeczność. Pod koniec XIX stulecia działało w mieście: pięć synagog²², trzy cerkwie prawosławne, cerkiew staroobrzędowców i kościół katolicki. Czarnobyl był jednym z głównych ośrodków chasydyzmu na Ukrainie. Pod koniec XVIII wieku osiadł tu Menachem Nachum, założyciel dynastii cadyków czarnobylskich. Jeszcze w pierwszej połowie XVII wieku Łukasz Sapieha założył w Czarnobyli klasztor dominikański²³. W mieście istniał także drewniany zamek wzniesiony w 1548 roku²⁴. Miejskowa ludność zajmowała się głównie rybołówstwem, ogrodnictwem, handlem i transportem rzeczny. Na początku XX wieku istniały w Czarnobyli trzy cegielnie, siedem garbarni i państwowy skład alkoholowy²⁵. W maju 1970 roku, w odległości 15 kilometrów od Czarnobyli, na obszarze 1675 hektarów, rozpoczęto wznoszenie Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej²⁶.

²⁰ W. Urban, *Czarnobyl za Chodkiewiczów (połowa XVIII – schyłek XIX w.)*, „Przegląd Historyczny” 1990, t. 81, nr 1–2, s. 241, 243, 265.

²¹ S. Wysłouch, *Dawne drogi Polesia. Ze studjów nad historją gospodarczą Polesia w XVI–XVIII w.*, Wilno 1937, s. 33–34.

²² *History of Jewish Communities in Ukraine*, <http://jewua.org/Chernobyl> (data dostępu: 24.11.2015).

²³ W. Urban, *op. cit.*, s. 242, 253, 259. Klasztor skasowały władze carskie w XIX wieku.

²⁴ F. Sulimierski *et al.*, *op. cit.*, s. 751.

²⁵ W. Urban, *op. cit.*, s. 253, 264.

²⁶ *History of the ChNPP*, <http://chnpp.gov.ua/en/history-of-the-chnpp/chnpp-construction/9-2010-09-08-09-57-41423> (data dostępu: 30.11.2015).

Trzy miesiące wcześniej ruszyła budowa miasta Prypeć przeznaczonego dla pracowników elektrowni²⁷.

Czarnobylska Atlantyda

Zwykliśmy postrzegać Czarnobyl tylko w kontekście energii atomowej. Ale ma on także swoje specyficzne znaczenie: historyczne, zwyczajowe, kulturowe, przyrodnicze, artystyczne. Nasza świadomość nie potrafi jeszcze pojąć, że strata takiego Czarnobyla zubaża ludzi, naród, całą ludzkość. Wraz z likwidacją skutków awarii odchodzą w niebyt pozostałości ukraińskiego Polesia z jego materialną i duchową kulturą...²⁸

Ryc. 2. Prywatne zbiory etnograficzne Michaiła Sziłana, mieszkańca Czarnobyla, który nie wyjechał z miasta w czasie ewakuacji w 1986 roku. Fot. K. Czuwara, 2013

Ta myśl Liny Kostenko, znanej ukraińskiej poetki, trafnie odzwierciedla intencję działań podjętych na Ukrainie na początku lat 90. W latach 1993–2011 zorganizowano z jej udziałem 70 specjalistycznych ekspedycji i 37 wypraw historyczno-etnograficznych w celu iden-

²⁷ *Pripyat and Chernobyl. Chronology*, <http://pripyat.com/en/chronology.html> (data dostępu: 30.11.2015).

²⁸ A. Artemenko, A. Mykhailik, *Another Chernobyl*, film. dok., prod. Engineer-Service Media 2011, https://www.youtube.com/watch?v=YW2_JAqdyhc (data dostępu: 23.11.2015).

tyfikacji i ochrony dziedzictwa czarnobylskiego Polesia²⁹. Zgromadzono olbrzymi materiał: 80 000 fotografii, ponad 3000 godzin zapisu audio i wideo, 16 000 kopii dokumentów archiwalnych oraz ponad 42 000 obiektów etnograficznych (naczyni, narzędzi gospodarskich, strojów, elementów wystroju wnętrz). Przeprowadzono także badania archeologiczne, które potwierdziły między innymi średniowieczny rodowód Czarnobyla³⁰. Powyższą działalność prowadzi obecnie Państwowe Naukowe Centrum Ochrony Dziedzictwa Kulturowego przed Skutkami Katastrof Technologicznych³¹. Rostyslav Omelyashko, dyrektor Centrum, uważa, że czarnobylskie Polesie to „kontynent ukraińskiej kultury”, który w wyniku awarii elektrowni zniknął z powierzchni ziemi podobnie jak mityczna Atlantyda. Na obszarze 4125 kilometrów kwadratowych przepadły całe wioski, a wraz z nimi wykształcona pokoleniami odrębność językowa, unikatowe rytuały i obrzędy – wszystko to, co zapewnia lokalnej społeczności ciągłość etniczno-kulturową³². W 25. rocznicę czarnobylskiej awarii Rada Najwyższa Ukrainy powołała do życia Państwowe Muzeum-Archiwum Kultury Ludowej Ukraińskiego Polesia w celu „zachowania unikalnych warstw kulturowych poleskich regionów Ukrainy – ojczyzny Słowian archaicznie i etnograficznie związanej z początkami kultury ukraińskiej, a także w celu całościowego odtworzenia etniczno-kulturowego obszaru, który zniknął w następstwie największej katastrofy przemysłowej naszych czasów”³³.

W 2013 roku z inicjatywy autora odbył się w Strefie Wykluczenia obóz naukowy studentów Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej³⁴. Celem przedsięwzięcia była między innymi identyfikacja cech architektonicznych i urbanistycznych poleskiego osadnictwa, a także ocena stanu jego zachowania w wyniku procesów sukcesji wtórnej i degradacji zabudowy. Uczestnicy obozu byli zgodni, że przerwana traumatycznym epizodem ciągłość kulturowa regionu winna znaleźć odpowiedź w działaniach utrwalających ostatnie ślady kultury poleskiej. Przygotowano propozycje rewitalizacji wybranych miejsc, zaproponowano trasy i zaplecze dla turystyki edukacyjnej, nową zabudowę mieszkalną uwzględniającą ochronę radiologiczną oraz koncepcję plenerowego systemu informacji wizualnej i upamiętnienia. Uzyskane wyniki potwierdziły przydatność takich przedsięwzięć w dyskusji o przeszłości Strefy Wykluczenia.

²⁹ *Історія формування музейно-архівного фонду ДНЦЗКСТК*, http://pr-center.org.ua/eu/partners_dnc.php (data dostępu: 26.11.2015).

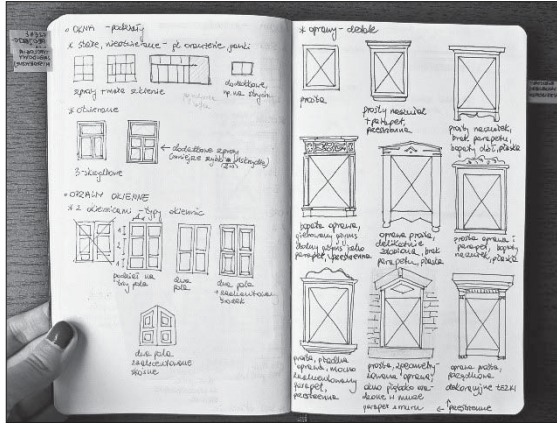
³⁰ S. Pavluk, *Планетарная катастрофа на Чернобыльской Атомной Электростанции (Global Catastrophe at Chornobyl Nuclear Power Station)*, „Narodoznavchi Zoshyty” 2011, nr 3 (99), s. 371–379, <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2011-3/3.pdf> (data dostępu: 28.11.2015); zob. też: V.I. Baloga *et al.*, *20 Years after Chornobyl Catastrophe, Future Outlook, National Report of Ukraine*, Ministry of Ukraine of Emergencies and Affairs of population protection from the consequences of Chornobyl Catastrophe, Kijów 2006, s. 56–58; S. Bondarenko, *Ліна Костенко: «Викопуну з-під льоду свій народ»*, „Viche” 2010, nr 5, <http://www.viche.info/journal/1881> (data dostępu: 8.11.2015).

³¹ Uchwała Rady Ministrów Ukrainy z dnia 19.04.2006, Nr 534.

³² *Чорнобильська Атлантида*, BBC Ukraine, 30.04.2006, http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2006/04/060430_chernobyl_omeliashko_kk.shtml (data dostępu: 12.11.2015).

³³ Uchwała Rady Najwyższej Ukrainy z dnia 21.04.2011, Nr 3299VI.

³⁴ A. Moszczyńska, *Czarnobyl. Reaktywacja?*, Biuletyn Politechniki Śląskiej 2013, nr 5 (243), s. 42–43, http://issuu.com/politechnikaslaska/docs/biuletyn_maj_2013 (data dostępu: 29.11.2015).

Ryc 3. Szkicownik Karoliny Sznury z prac inwentaryzacyjnych w Strefie Wykluczenia w ramach obozu naukowego Politechniki Śląskiej. Fot. K. Sznura, 2013

Dyskusja

Paradoksalnie, to awaria umożliwiła podjęcie badań etnograficznych i archeologicznych, które wcześniej ograniczało codzienne użytkowanie terenu i obiektów. Także architektura, zachowana w niezmienionej od lat formie, uległaby przekształceniu, gdyby była dalej użytkowana (Ryc. 4). Należy też zauważyć, że przed 1986 rokiem obszar ten nie był wolny od przestrzennych przeobrażeń – silny wpływ na wiejski krajobraz miały wielkokubaturowe inwestycje gospodarki socjalistycznej (Ryc. 5).

Ryc 4. Modernizacja tradycyjnej chałupy poleskiej w zamieszkałej wsi Ditjatki w pobliżu Strefy Wykluczenia. Fot. M. Rawecki, 2012

Ryc 5. Wieś Korogod w Strefie Wykluczenia. Opuszczony kolchoz. Fot. M. Rawecki, 2012

Pomimo szerokiego programu badań widoczna jest bezsilność ukraińskich instytucji wobec możliwości ratowania *in situ* architektonicznych relikwów kultury poleskiej. Istnienie delegacji prawnych³⁵ nie przekłada się na podejmowanie działań konserwatorskich. Rekonosans badawczy przeprowadzony przez autora w Strefie Wykluczenia (2011–2013) ujawnił, że najbliższe lata są ostatnią szansą na uchronienie wiejskiej zabudowy od całkowitej destrukcji (Ryc. 6–10). Problemem jest nie tylko brak pieniędzy, ale przede wszystkim brak całościowej wizji ochrony i prezentacji tego dziedzictwa w polityce historycznej i edukacyjnej państwa. Proponowany obecnie sposób jego ocalenia sprowadza się do przeniesienia najcenniejszych zabytków w jedno miejsce w strefie i utworzenie z nich kompleksu muzealnego³⁶. Koncepcja ta nie bierze jednak pod uwagę istniejących ograniczeń dla odwiedzających (od 18. roku życia), co zawęża grono potencjalnych odbiorców, a co za tym idzie – zasięg działań edukacyjnych. Ponadto oderwanie zabudowy od pierwotnego miejsca bezpowrotnie zniweczy wartość oryginalnego układu przestrzennego.

Zachowanie ciągłości kulturowej to nie muzealnicza czy skansenowska ochrona jej relikwów. Kultura poleska wpisze się w realia codzienności, gdy stanie się inspirującym źródłem aktywności współczesnych twórców, także w aspekcie architektonicznym. Dotychczasowe projekty koncentrują się jednak na wysiedlonym mieście Prypeć³⁷, które, jako

³⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów Ukrainy z dnia 18.07.2012, Nr 535-p.

³⁶ R. Radovych, *Традиционное строительство в Зоне Отчуждения: проблемы исследования и сохранения памятников (On Traditional Building Practice in Chornobyl Alienation Zone: Some Problems of Study and Conservation of Monuments)*, „Narodoznavchi Zoshyty” 2011, nr 4 (112), s. 584.

³⁷ Np.: *Chernobyl Visitors Center*, <http://matthewfrommer.weebly.com/chernobyl-visitors-center.html> (data dostępu: 30.12.2015); *Encountering Chernobyl – design interventions in the city of Pripjat*, http://projekter.aau.dk/projekter/files/32250708/encountering_chernobyl.pdf (data dostępu: 26.11.2015); *Chernobyl Skyscrapers Network*, <http://www.evolo.us/competition/chernobyl-skyscrapers-network/> (data dostępu: 29.12.2015). Także

Ryc. 6. Wieś Lelew, 2013

Ryc. 7. Wieś Starosiele, 2012

Ryc. 8. Wieś Zamosze, 2012

Ryc. 9. Wieś Koszewka, 2012

Ryc. 10. Wysiedlona zagroda we wsi Nowosielki, 2012

Ryc. 6–10, fot. M. Rawecki

sztampowy wytwór socjalistycznej urbanistyki o tandetnej architekturze, pozbawione było jakichkolwiek związków z materialnymi i duchowymi wartościami Polesia. Fenomenem jest wszakże wielki sentyment, jakim byli mieszkańcy darzą Prypeć. Z pewnością nie wynika on z dokonań radzieckich planistów, ale z ponadprzeciętnego, jak na ówczesne warunki ZSRR, poziomu życia pracowników elektrowni³⁸.

Podobnie pomija temat czarnobylska turystyka. Programy wizyt są dopasowywane do oczekiwań wielbicieli miejsc opuszczonych. Nie sprzyja to refleksji nad kulturowymi skutkami awarii i nie stymuluje wrażliwości społecznej na ten temat³⁹. Apokaliptyczne plenery miasta Prypeć – wpisane już w fetysze kultury masowej – zawężyły pole dostrzeganych problemów Strefy Wykluczenia. Paradoksalnie, zwiększające się z roku na rok zainteresowanie Czarnobyłem nie przekłada się na pobudzanie świadomości, kim byli wysiedleńcy i jakie tradycje kulturowe ich łączyły.

Także bieżące priorytety administracji Strefy Wykluczenia – monitoring i ochrona radiologiczna, ochrona pożarowa i przeciwpowodziowa, budowa nowego sarkofagu, bezpieczne składowanie odpadów jądrowych – odsuwają na dalszy plan ratowanie poleskiej architektury. W docelowej koncepcji strefy zakłada się przede wszystkim naturalną regenerację ekosystemów z ich powrotem do stanu pierwotnego z okresu poprzedzającego intensywną działalność człowieka⁴⁰. Nawet zorganizowany 13 listopada 2015 roku okrągły stół pt. *Stan obecny i przyszłość Strefy Wykluczenia* nie podjął dyskusji nad tym zagadnieniem⁴¹.

Ogólnoludzkie znaczenie Czarnobyła skłania do propozycji wciągnięcia go na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO⁴². W dyskusjach podkreśla się zarówno uniwersalną przestrożę, która płynie dla ludzkości z nieumiejętnego lub niewłaściwego stosowania technologii nuklearnej, jak i fenomen odradzania się przyrody w skażonych obszarach, uwolnionych od codziennej aktywności człowieka⁴³. Przywołuje się przy tym miejsca już

projekty podejmujące temat aktywizacji obszarów strefy do celów turystyki pomijają problematykę ochrony poleskiej architektury: *Revitalization of the chernobyl zone. Development of the tourist infrastructure*, <http://www.zaarchitects.com/en/projects/1/78-chernobyl> (data dostępu: 22.11.2015).

³⁸ M. Rawecki, *Przestrzeń naznaczona. Czarnobyl 25 lat później*, „Architektura i Biznes” 2011, nr 9, s. 28–29.

³⁹ Dla przykładu, jeden z polskich portali internetowych zajmujących się organizowaniem wyjazdów do czarnobylskiej strefy proponuje: „Więcej czasu przy Oku Moskwy, czy V i VI blok reaktora, zamiast siedzenia w mieście Czarnobyl, które dzisiaj już prawie niczym nie różni się od dowolnego małego miasteczka w Polsce? Nie ma sprawy. Wy decydujecie, ta wyprawa jest dla Was”. Zob. <http://strefazero.org/?id=104&ArticleId=141> (data dostępu: 25.12.2015).

⁴⁰ S. Pavluk, *op. cit.*, s. 378.

⁴¹ Zob. *Інформаційні матеріали круглого столу, який відбувся 13 листопада 2015 р.*, <http://dazv.gov.ua/ofitsijni-dokumenti/derzhavni-zakupivli/> (data odczytu: 29.11.2015).

⁴² Zob. N. Hryhorczuk, *Radioactive Heritage: An Autoethnographic Investigation of Chernobyl as a Dark Heritage Site*, dissertation, University of Illinois, Urbana–Champaign 2013, https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/46781/Nicholas_Hryhorczuk.pdf?sequence=1 (data dostępu: 27.11.2015).

⁴³ Zob. A. Taylor, *Chernobyl*, 16.10.2015, <https://www.linkedin.com/pulse/chernobyl-andrew-taylor> (data dostępu: 29.12.2015). Czarnobylska strefa nie jest jedynym przykładem tego, co Bruce Sterling nazywa „rezerwatami mimo woli” (*Involuntary Parks*) – obszarami odzyskanymi przez dziką przyrodę w wyniku skażenia środowiska, wojen, kryzysów politycznych czy technologicznych. Oprócz Czarnobyła pisarz wymienia Koreańską Strefę Zdemilitaryzowaną, „Zieloną Linie” na Cyprze, opuszczone poligony wojskowe, stare i niszczące linie kolejowe w USA, a także dawne hałdy toksycznych odpadów – <http://www.>

wpisane na Listę UNESCO: Hiroszimę (1996) i Auschwitz (1979)⁴⁴. Jednakże *wyjatkowa uniwersalna wartość* – podstawowe kryterium Listy Światowego Dziedzictwa – w kontekście dramatycznej symboliki tych miejsc, nie zawiera odniesień do rodzimej kultury, co jest kluczowe nie tylko dla czarnobylskiej strefy. Na przykład wpisanie Auschwitz pokazuje, że ochrona UNESCO może całkowicie zignorować lokalne dziedzictwo wbrew istotnej roli, jaką miejscowa społeczność odegrała w historii obozu, także będąc ofiarą Auschwitz⁴⁵. Z tego powodu Oświęcim, miasto o średniowiecznym rodowodzie i do 1940 roku cieszące się dobrą sławą, przez wiele powojennych lat nie istniało w świadomości międzynarodowej jako miejsce o innym, pozytywnym obliczu. I tylko w tym aspekcie Czarnobyl i Auschwitz wydają się mieć z sobą punkt wspólny.

Podsumowanie

Dziedzictwo kulturowe czarnobylskiej strefy jest niezwykle cennym świadectwem istniejącej tu od wieków społeczności. Awaria elektrowni zatrzymała rozwój cywilizacyjny regionu, pozostawiając niszczące relikty tradycyjnej architektury poleskiej. Ich zachowanie utrudnia z jednej strony ogrom wysiedlonych obszarów, niespotykana skala koniecznych przedsięwzięć konserwatorskich i brak funduszy, z drugiej strony – ciężący nad tym dziedzictwem stygmat katastrofy, który spłycił jego społeczną percepcję.

Omawiany przykład dowodzi, że piętno, jako proces *par excellence* społeczny, może się również odnosić do przestrzeni fizycznej z wszystkimi tego negatywnymi konsekwencjami. Radykalne wydarzenia historyczne lub współczesne są w stanie zdevaluować jakieś miejsce, choćby nie uległy zatarciu jego fizyczne lub niematerialne atrybuty. Taka przestrzeń będzie doświadczana nie według pierwotnie wykształconej tożsamości kulturowej, ale poprzez nową narrację, szczególnie gdy ta budzi silne reakcje emocjonalne i moralne. Przypadek Czarnobyla unaocznia, że wywołane awarią obawy przed promieniowaniem wpłynęły na uprzedzenia i stereotypowe postrzeganie tego miejsca. Dlatego to nie wyjątkowe walory kulturowe Polesia, lecz zagrożenia płynące z technologii jądrowej stały się podstawowym impulsem poznawczym wzmacnianym przez aktywność medialną, twórczość literacką, filmową i idącą w ślad za tym „turystykę ekstremalną”.

Kolejna rocznica awarii stwarza okazję, by spojrzeć na czarnobylskie Polesie z innej perspektywy. Wymaga to jednak wyjścia poza hermetyczny krąg branżowego i lokalnego dyskursu dla zainicjowania międzynarodowej współpracy i finansowego wsparcia. Promocja tematu na szerszym forum umożliwiłaby nie tylko osłabienie ciężącego piętna, ale i zaktywizowanie środowisk akademickich, organizacji zawodowych i pozarządowych. Dużą rolę mogliby tu odegrać naukowcy i praktycy z Ukrainy, Białorusi, Polski i Rosji

viridiandesign.org/notes/1-25/Note%2000023.txt (data dostępu: 29.12.2015). Zob. też: M. Mycio, *Piołunowy las. Historia Czarnobyla*, Wydawnictwo RK, Poznań 2006, s. 123–125.

⁴⁴ W 2010 roku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wpisano też atol Bikini, amerykański poligon atomowy z lat 1946–1958. Zob. <http://whc.unesco.org/en/list/1339/> (data dostępu: 29.12.2015).

⁴⁵ Wysiedlenia, wyburzenia domostw, grabież dobytku, przejście gruntów pod budowę obozu, osadzenia w obozie za pomoc więźniom.

– z krajów dotkniętych wpływami awarii, a zarazem oddziaływaniem kultury poleskiej. Wymiana doświadczeń w zakresie sposobów ochrony i ekspozycji dałaby impuls do podjęcia kroków ratunkowych. W innym przypadku już niedługo jedynym śladem obecności człowieka na wysiedlonych obszarach pozostaną liczne pomniki bohaterów Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i wiejskie cmentarze otaczane co roku troskliwą opieką przez rodziny zmarłych mieszkańców czarnobylskiego Polesia.

Bibliografia

- A Quarter of a Century after the Chernobyl Catastrophe: Outcomes and Prospects for the Mitigation of Consequences. National Report of the Republic of Belarus*, Ministry for Emergency Situations of the Republic of Belarus, Mińsk 2011.
- Aleksiejewicz S., *Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2012.
- Andruchowycz J., *Czarnobyl, mafia i ja*, w: *idem, Ostatnie terytorium*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2002.
- Artemenko A., Mykhailyk A., *Another Chernobyl*, film dok., prod. Engineer-Service Media 2011, https://www.youtube.com/watch?v=YW2_JAqdyhc (data dostępu: 23.11.2015).
- Baloga V.I. et al., *20 Years after Chernobyl Catastrophe, Future Outlook, National Report of Ukraine*, Ministry of Ukraine of Emergencies and Affairs of population protection from the consequences of Chernobyl Catastrophe, Kyiv 2006.
- Bondarenko O., *Radiation Exposure Monitoring in the Chernobyl Exclusion Zone*, ISOE News nr 9, marzec 2006, http://www.isoe-network.net/index.php/publications-mainmenu-88/isoe-news/doc_download/272-isoenews9.html (data dostępu: 15.11.2015).
- Bondarenko S., *Ліна Костенко: «Виколупую з-під льоду свій народ»*, „Viche” 2010, nr 5, <http://www.viche.info/journal/1881> (data dostępu: 8.11.2015).
- Chernobyl: The True Scale of the Accident. Press Release*, International Atomic Energy Agency, WHO, UNDP, 5.09.2005.
- Чорнобильська Атлантида*, BBC Ukraine, 30.04.2006, http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2006/04/060430_chernobyl_omeliashko_kk.shtml (data dostępu: 12.11.2015).
- Foucault M., *O innych przestrzeniach. Heterotopie*, „Kultura Popularna” 2006, nr 2(16).
- Hryhorczuk N., *Radioactive Heritage: An Autoethnographic Investigation of Chernobyl as a Dark Heritage Site*, dissertation, University of Illinois at Urbana–Champaign, 2013, https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/46781/Nicholas_Hryhorczuk.pdf?sequence=1 (data dostępu: 27.11.2015).
- Історія формування музейно-архівного фонду ДНЦЗКСТК*, http://pr-center.org.ua/eu/partners_dnc.php (data dostępu: 26.11.2015).
- Jaworowski Z., *Encyklopedia fizyki współczesnej. Promieniowanie jądrowe w środowisku*, Centralne Laboratorium Ochrony Radiologicznej, Warszawa, <http://www.clor.waw.pl/ochrona/promienowanie.htm> (data dostępu: 11.11.2015).
- Jaworowski Z., *Jak to z Czarnobylem było*, „Wiedza i Życie” 1996, nr 5.
- Jaworowski Z., *Lessons of Chernobyl: Nuclear Power Is Safe*, „EIR Science & Technology”, 7.05.2005, vol. 31, nr 18.
- Jaworowski Z., *Observations on the Chernobyl Disaster and LNT*, „Dose-Response” 2010, vol. 8.

- Moszczyńska A., *Czarnobyl. Reaktywacja?*, „Biuletyn Politechniki Śląskiej” 2013, nr 5 (243), http://issuu.com/politechnikaslaska/docs/biuletyn_maj_2013 (data dostępu: 29.11.2015).
- Mycio M., *Piołunowy las. Historia Czarnobyla*, Wydawnictwo RK, Poznań 2006.
- Niezbrzycki J., *Polesie. Opis wojskowo-geograficzny i studium terenu*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1930.
- Obębski J., *Polesie. Studia etnologiczne*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Pavluk S., *Планетарная катастрофа на Чернобыльской Атомной Электростанции (Global Catastrophe at Chornobyl Nuclear Power Station)*, „Narodoznavchi Zoshyty” 2011, nr 3 (99), <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2011-3/3.pdf> (data odczytu: 28.11.2015).
- Radovych R., *Традиционное строительство в Зоне Отчуждения: проблемы исследования и сохранения памятников (On Traditional Building Practice in Chornobyl Alienation Zone: Some Problems of Study and Conservation of Monuments)*, „Narodoznavchi Zoshyty” 2011, nr 4 (112), s. 584.
- Rawecki M., *Przestrzeń naznaczona. Czarnobyl 25 lat później*, „Architektura i Biznes” 2011, nr 9.
- Rozporządzenie Rady Ministrów Ukrainy z dnia 18.07.2012, Nr 535-p.
- Strupczewski A., *Skutki zdrowotne awarii w Czarnobylu*, 19.04.2013, <http://atom.edu.pl/index.php/bezpieczenstwo/prawda-o-czarnobylu/skutki-zdrowotne.html> (data dostępu: 11.11.2015).
- Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W., *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880–1902.
- Taylor A., *Chernobyl*, 16.10.2015, <https://www.linkedin.com/pulse/chernobyl-andrew-taylor> (data dostępu: 29.12.2015).
- The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident. A Strategy for Recovery*, A Report Commissioned by UNDP and UNICEF with the support of UN-OCHA and WHO, 6.02.2002.
- Trojanowski W., Dobrzyński L., Droste E., *W 20-tą rocznicę awarii Czarnobylskiej elektrowni jądrowej*, Dział Szkolenia i Doradztwa Instytutu Problemów Jądrowych, marzec 2006, http://www.paa.gov.pl/uploads/pub/pages/page_163/text_images/czarnobyl.pdf (data dostępu: 11.11.2015).
- Uchwała Rady Ministrów Ukrainy z dnia 19.04.2006, Nr 534.
- Uchwała Rady Najwyższej Ukrainy z dnia 21.04.2011, Nr 3299VI.
- UNESCO Chernobyl Programme. Programme Framework*, 15.11.1990.
- Urban W., *Czarnobyl za Chodkiewiczów (połowa XVIII – schyłek XIX w.)*, „Przegląd Historyczny” 1990, t. 81, nr 1–2.
- Ustawa z dnia 27 lutego 1991 roku Rady Najwyższej Ukrainy SRR, Відомості Верховної Ради УРСР (БВР), 1991, Nr 16, ст. 198, 199.
- Weisman A., *The World without Us*, St. Martin’s Thomas Dunne Books, New York 2007.
- Wysłouch S., *Dawne drogi Polesia. Ze studjów nad historją gospodarczą Polesia w XVI–XVIII w.*, Wilno 1937.